

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 09.12.20

Tema

Betegnelsen kommer fra et gresk ord for emnet i en retorisk tale.

De grunnleggende ideene, den overordnede meningen eller det dypeste innholdet i en tekst. Det kan være holdninger og stemninger som er tema (f.eks. i dikt). Tekstens/verkets “sjel”. Et meningskonsentrat, en overordnet mening, kjernen i tekstens innhold, det sentrale anliggendet i teksten. Det er ofte mellom-menneskelige, moralske og personlige problemer og konflikter. Et verk kan romme gamle og/eller nye temaer, varianter av kjente temaer og nye sammenstillinger av ulike kjente temaer.

Det er flytende overgang mellom en teksts emne, motiv, idé og tema(er). “Tema” brukes ofte unøyaktig, og synonymt med f.eks. budskap, spørsmål, holdning og virkelighetsforståelse. Dessuten brukes ofte ordet “tematikk” synonymt med tema, men det kan også betegne flere, sammenvevde temaer, dvs. et samspill av ulike temaer i samme tekst eller på tvers av tekster. Hos mange forfattere dukker de samme temaene opp på nytt og på nytt gjennom forfatterskapet.

“[P]lot is but the temporal projection of thematic structures.” (Culler 1986 s. 224)

Den engelske forfatteren Charles Dickens’ roman *Bleak House* (1853) har ifølge en litteraturforsker flere “thematic centres” og ett av dem er “the question of responsibility in the widest sense [...] different levels of human responsibility.” (Smith 1974 s. 23 og 26)

Temaet gjelder oftest noe om menneskets verden, om “la condition humaine” (Kurz 1988 s. 77), dvs. de menneskelige grunnvilkår. Temaet kan ofte formuleres som en erfaring eller holdning. Temaet kan dreie seg entydig om moralske verdier, f.eks. vennskap, kjærlighet og gudstro, og kan da gi teksten et didaktisk preg. Temaet tilhører “det vi kan kalle “verdiplanet” i et litterært verk” (Dahl 1975 s. 192).

Temaet er “et meningsinnhold som kommer til uttrykk i en tekst, det være seg tanker, ideer, holdninger, stemninger, problemstillinger eller spørsmål som verket formidler. [...] Ulike tematiske sider ved et verk kan supplere hverandre eller stå i et motsetningsforhold til hverandre, men må ikke nødvendigvis kunne sammenfattes til *ett* hovedtema.” (Claudi 2010 s. 179-180) I noen tilfeller er det tydelig at et “theme can be connected to a mood” (Staiger 2005 s. 137).

En leser kan være mest opptatt av en enkeltteksts tema, eller et gjennomgangstema i et forfatterskap, i en litterær tradisjon, i en periode eller land. Noen temaer er allmennmenneskelige og dukker opp i tekster til alle tider.

“[A]lle forskjeller til tross, deler vi det mest fundamentale: at vi skal dø, at vi kan elske og vil bli elsket, at vi jobber med å bære våre byrder, alle har sitt, stort eller lite, at vi håper på, men også frykter framtiden og ustanselig leter etter mening med vår underlige tilværelse. Og denne tanken, på at vi deler og er like, opplever jeg mer fortrøstningsfull enn det moderne mantra om at vi alle er unike, selv om det selvfølgelig er sant – i et mindre perspektiv. Oppgaven er kanskje å balansere det store allmenne med det mindre individuelle, å gå løs på det som angår mange, men med et håp om å merke det med sitt lille fingeravtrykk.” (Vigdis Hjorth i *Morgenbladet* 21. desember 2012–3. januar 2013 s. 52)

Temaet formuleres sjelden helt eksplisitt i en skjønnlitterær tekst. Det kommer fram gjennom tolkning. Generelt har litteratur en “tematisk ubegrensethet” (Arnold og Sinemus 1983 s. 453) eller grenseløshet som gjør at tolkningene av verket ikke kan bli definitive. Temaet henger nært sammen med den virkelighetsforståelsen eller det virkelighetsperspektivet som teksten rommer. Det er ikke fasitsvar på hva som er tema i en tekst, og forslag til tema kan formuleres på forskjellig måte. Temaet i Homers *Iliaden* kan sies å være gudenes vilje i menneskenes konflikter og/eller det kollektive æresbegrepets krav og/eller krigens omkostninger. Det er kanskje krigens omkostninger og andre lignende formuleringer av temaet som bidrar mest til at eposet kan føles viktig og relevant å lese i dag. Et tema kan altså uttrykkes slik at teksten virker aktuell.

Erik Nielsen mener at tema alltid inngår i en relasjon: “Når vi sier: bogen handler om kærlighed, udtrykker vi dens motiv, emne eller stof. Sætningen: bogen handler om lidenskab over for ligegyldighed, er en tematisk formulering, og en sådan søger at udtrykke værkets betydningshelhed. Der skal to til et tema, én til et motiv. [...] [T]ema forstås fra først til sidst som en modsætningsstruktur – som et spændingsforhold altså – som en relation mellem to. [...] Som en konsekvens af disse første bestemmelser definerer jeg på den ene side ordet *tema* som *et kunstværks organisationsprincip og enhedsskabende kraft* og på den anden som *dets betydningstotalitet*. Mens de to første vedrører tekstens produktionsæstetik, gælder den sidste det færdige værk. Temaets form er en modsætning mellem kræfter i teksten. Og det er det færdige værks betydningstotalitet, som er hjemsted for den spændingsskabende modsætningsstruktur” (Nielsen 1995 s. 46).

“De mange måder at opfatte et tema på afstedkommer således flere skarpe paradokser:

1. Et tema er værkets egentlige organisationskraft, men det er uden entydig egeneksistens.
2. Et tema lever ved alt det konkrete i et kunstværk, men det er selv abstrakt.

3. Et tema formgiver fiktionen som noget sanseligt, men det er selv aldeles usanseligt.
4. Et tema kan sjældent opfattes som noget stofligt, det er derfor ofte uden fascination.” (Nielsen 1995 s. 49)

“1. Temaet er kunstværkets organisationsprincip, enhedsskabende kraft og betydningstotalitet. Det er både noget skabt og noget skabende. Dets væren er på én gang af sproglig og af ikke-sproglig karakter. Det er både det, der refererer, og det, der refereres til.

2. Temaet befinder sig bag tekstens overflade. Det organiserer sig i dybden og opererer under tekstens fortællende stemme, fortalte forløb, handlingsstrukturer, psykologi, motiver og så videre.

3. Temaet er ikke identisk med de fiktive størrelser, som formidler det, og som er dets fremtrædelsesformer. Og det kan ikke reduceres til summen af disse. *Temaet* er således på én gang kunstværkets hjerte og dets blinde passager.

4. Temaets fremtrædelsesform er tekstlig konkret og kan sanses. Dets væsen er tekstligt set abstrakt og kan begrebsliggjøres som en ekstern modsætningsrelation. Temaet er en helhed af kunst og virkelighed, af tekstlighed og ikke-sproglighed. Temalæsning er derfor også en eksistensielt krævende “læsning”. Den sætter de historisk specifikke livskvaliteter (essenserne) i fokus.

5. Temaet er litterært set en indholdskategori, som udtrykker, hvad et litterært værk *i virkeligheden* handler om. Og at udsige, hvad et værk *i virkeligheden* om. Og at udsige, hvad et værk i virkeligheden betyder, er at formulere dets *tema*. At formulere et værks tema er også at benævne dets tilhørende virkelighedsudsnit. Ordet *tema* er således både et kunstnerisk begreb og en virkelighedskategori. Og et *tema* er det mødested, hvor virkeligheden og kunsten sætter hinanden stævne.” (Nielsen 1995 s. 54-55)

“Theme: the meaning of the story; central or dominating idea. What theme is not: It is not the “moral” of the story. A moral is a piece of practical advice that can be gained from the novel to apply to our own lives. A theme is more complex than a moral and may have no direct advice or philosophical value that the reader can apply. It is not the subject of the story. It is not a “hidden meaning” that needs to be pulled out of the story. What theme is: Theme is the meaning released by the work when we take all aspects of the work in its entirety into account. It is an aspect of human experience that the author wishes to express. Discovering theme: Theme can be discovered only by becoming aware of the relations among the parts of a story and of the relations of the parts to a whole” (<http://www.ci.maryville.tn.us/>; lesedato 25.04.12).

Det kan være mer eller mindre påfallende hva som ikke tematiseres tydelig og markert i en bok. Et eksempel: “5 bøker med “problemfri homofili” [...] Fem bøker som lar homo være like normalt som hetero. [...] Altså, homofile romanfigurer som ikke har trøbbel med legningen sin.” (https://www.nrk.no/kultur/bok/5-boker-med-_problemfri-homofili_-1.13222682; lesedato 19.01.17) Heidi Sævareids *Slagside* (2016) “er en såkalt “homo-normativ roman”, det vil si en historie som har en skeiv hovedperson, uten at det blir problematisert.” (*Dagbladet* 19. november 2016 s. 55) “Martine Næss Johansen (26) er “skeiv aktivist” og forfatter. Hun mener at bøker som tar for seg problemfri homofili er et innlegg i en ny generasjons homokamp, og ikke nødvendigvis et vitnesbyrd om hvordan det er å leve som homofil. [...] - Jeg tror det er viktig for skeive mennesker å lese bøker som forsterker følelsen av at det er uproblematisk å være skeiv, både for å motarbeide homofobi og skeives frykt for omverdenen. Med debutromanen “Hvite jenter kan ikke synge blues” ønsker hun å skape et pusterom for spesielt skeive lesere i litteraturen, der legning ikke dveles ved, men bare *er*. Det gjør hun ved å konsekvent unngå diskriminering, tabuer og stigmaer knyttet til det være skeiv.” (https://www.nrk.no/kultur/bok/ma-homofili-vaere-et-problem-i-norsk-skjonnlitteratur_-1.13218896; lesedato 19.01.17)

“Det særegne ved modernisten [Dag] Solstads forfatterskap er at han så stadig har blitt ved med å hekte sine modernistiske tematikker på det marginale fenomen som m.l.-bevegelsen utgjør. På et “dypere” plan handler imidlertid de fleste av hans bøker om noe ganske annet, nemlig om spenningen mellom det å være ekte engasjert, og det å spille at man er ekte engasjert, mellom det å vite at engasjementet er noe man *vil*, og samtidig vite at det nettopp er noe *villet*, at det er “ekte” fordi man vil at det skal være ekte. Det er modernismens autentisitets- og “egentlighets”-problematikk som er på spill innskrevet i et ganske bestemt (politisk) register og med en manisk vilje fra forfatterens side til, ja nettopp å *gjennomspille* dette temaet i stadig nye variasjoner. [...] Slektskapet til Johan Borgen er imidlertid ikke til å ta feil av. Det er den sentrale identitetsproblematikken hos Borgen Solstad fører videre. Borgens mannlige hovedpersoner er spillere som vet at de spiller, men som aldri finner hvile i den oppspaltningen av jeget og personligheten som spillet innebærer. De er romantisk-modernistiske anti-helter på evig jakt etter et uoppnåelig tapt jeg. For hos Borgen *finnes* det en forestilling om en sann identitet og om et liv levd i henhold til denne, selv om det er umulig. Det var denne form for “nærværsmetafysikk” Solstad i de glade relativistiske dager forsøkte å legge bak seg, men uten at det noensinne helt lyktes. Den siste romanen [*Ellevte roman, bok atten*, 1992] bekrefter dette på eksemplarisk vis. “Tilværelsen har aldri besvart mine spørsmål”, bekjenner Bjørn Hansen i sin isnende ensomhet. “Tenke seg til at jeg skal leve et helt liv, og det er til og med mitt liv, uten at jeg er i nærheten av den sti hvor mine dypeste behov kan bli sett og hørt.”” (Øystein Rottm i *Dagbladet* 24. april 1993 s. 4)

I 1609 ble William Shakespeares sonetter publisert. Den svenske oversetteren Anna Lejfelt-Sahlén har nærlest sonettene og rangert de mest sentrale temaene (og henvendelsene) i dem etter hyppighet:

- “1) Den älskades skönhet
- 2) Besvarad kärlek
- 3) Skönhetens/livets förgänglighet
- 4) Den älskades moraliska brister
- 5) Mindervärdeskänsla/försagdhet
- 6) Rädsla att bli lämnad
- 7) “Vi två är ett”
- 8) Kärlek som källa till tröst, glädje och styrka
- 9) Självkänsla/stolthet
- 10) Dikt till man
- 11) Kärlek som dårskap/sjukdom
- 12) Självförebåelser
- 13) Odödlighet genom dikt
- 14) Saknad
- 15) Beredskap att förlåta/acceptera
- 16) Odödlighet genom barn
- 17) Dikt till kvinna
- 18) Kritik av poetiska överdrifter
- 19) Rivaliserande diktare
- 20) Triangelndrama
- 21) Återförsoning
- 22) Kärlek/livslögn” (Lejfelt-Sahlén 2006)

Noen temaer er svært knyttet til en bestemt historisk periode og tidsånden i den. Den tyske litteraturforskeren Wilhelm Lettenbauer omtaler et tema som forekommer både hos Leo Tolstoj og hos mange andre russiske diktere på 1800-tallet: adelsmannen med samvittighetskvaler. På grunn av den økonomiske og sosiale avgrunnen mellom de privilegerte godseierne og de lutfattige gårdsarbeiderne oppstår det en følelse av personlig skyld hos noen godseiere (Lettenbauer 1984 s. 36). Tolstojs tekster rommer også andre temaer: “For første gang går Tolstoj i *Sevastopol i mai* inn på et tema som skulle få en sentral betydning i hans kunstneriske og publisistiske verker: det at tilpassing til samfunnet skaper en livslögn som samfunnet samtykker i” (Lettenbauer 1984 s. 28).

“Tunisisk litteratur finnes på både arabisk og fransk, og viktige temaer er forholdet mellom tradisjon og modernitet, frigjøringen fra kolonialismen og spørsmålene omkring nasjonal identitet.” (<http://snl.no/Tunisia/litteratur>; lesedato 25.04.12)

Den franske dikteren Paul Valéry kritiserte Gustave Flauberts roman *Sankt Antoinnes fristelse* (1874) for å være sprikende og oppløse seg i enkeltdeler. En Flaubert-biograf har derimot hevdet at en slik oppløsning bevisst er forfatterens tema i romanen. Romanen handler om Antoinnes “skrekk for det diskontinuerlige

og formløse. Tøylesløse former, uuttømmelig framvelting av usammenlignbare fenomener, forvirrer ustanselige den hellige mannen” (Brombert 1981 s. 132).

Uttrykket “homo homini lupus” ble brukt i antikken og senere i den politiske filosofien til britten Thomas Hobbes: “*Homo homini lupus*, man is a wolf to man, remains one of the most well-known and often quoted dictums in the tradition of political theory. Political theorists, but also political scientists across sub-fields, take this phrase by Thomas Hobbes in the Epistle Dedicatory of *De Cive* to illustrate the brutish, anarchical and violent condition of man in the natural state, prior to the establishment of a civil government.” (Diego Rossello i http://www.biopolitica.cl/docs/publi_bio/rossello_hobbes.pdf; lesedato 25.04.12) I renessansens pikareskromaner og innen naturalismen på 1800-tallet er “homo homini lupus”-temaet, sentralt, dvs. at mennesket er en ulv for mennesket. Et halvt århundre før den britiske filosofen Thomas Hobbes framstilte den spanske forfatteren Mateo Alemán mennesket som en ulv for mennesket: Vi lever alle i bakhold for å angripe hverandre, som en katt jakter på mus og slangen på edderkopper (Molho og Reille 1968 s. lxiii). Menneskene er i Alemáns øyne korrupte og forræderske, med noen få glimt som danner unntak, der kristen nestekjærlighet viser seg (Molho og Reille 1968 s. lxiii). Mennesket er egoistisk, og dolker gjerne sine egne i ryggen hvis det gir en selv fordeler.

I Disneys tegnefilm *Three Little Pigs* (1933) bygger den eldste grisen et solidt hus som ikke bare redder han selv fra ulven, men også brødrene. For noen amerikanere som så filmen, gikk assosiasjonene til president Roosevelts “new deal”, for filmen kunne tolkes som et uttrykk for hvor viktig det er med solidaritet i en vanskelig tid (Vrielynck 1981 s. 52).

I amerikaneren Orson Welles’ film *Citizen Kane* (1941) får vi vite at den berømte og styrtrike avisemannens siste ord er “Rosebud”, uten å få forklart hva ordet betyr. Journalister, tjenere hos Kane, hans kolleger osv. har ulike antakelser om hva dette ordet kan bety. Rosebud viser seg å være navnet på kjelken han hadde i sin lykkelige barndom. Denne kjelken representerer tematikken “fraværet av nærvær” (Virilio 1989 s. 27-28). Kjelken tilhører en periode av harmoni og lykke, og det er fraværet av disse kreftene som gjør at Kane dør som en bitter mann.

“Det har vore viktig for mange å spikre Hamsun fast til éi sanning: nazismen, irrasjonalismen, forakta som grunnhaldning, eller kjærleiken, naturen og dyrkinga av ungdomen. Men det er i spenninga mellom motsett lada polar at gneistar spring – og at Hamsuns bøker blir stor kunst.” (Atle Kittang i *Morgenbladet* 22.–28. mai 2009 s. 21)

Den østerrikske regissøren Michael Hanekes filmer tematiserer ofte angst, fortrenning, skyld og voldsbruk (Heinze m.fl. 2012 s. 20). Dette til tross for at filmene ellers er ulike, foregår i forskjellige historiske perioder osv. “Som så mange andre barnefilmer er “Gilberts grusomme hevn” [2016] dypest sett en

historie om vennskap, utenforskap og om å være den man er” (*Dagbladet* 15. september 2016 s. 31).

“Identiteten som sådan er faktisk et svært stort tema for meg. Et tema som stadig dukker opp. I alle varianter – som falsk identitet, antatt identitet, forbyttet identitet.” (den tyske forfatteren Christiane Neudecker sitert fra Waldow 2011 s. 119)

“Anmelderi består blant annet i å identifisere tematiske trender. Det blir det noe kunstig ved. Både fordi litteraturen er så mangfoldig at trender opererer parallelt. Men også fordi en innebygd treghet gjør at de ofte identifiseres når de er på hell. [...] Skal vi tro den yngre forfattergenerasjonen, så er litteraturen snarere i ferd med å komme seg ut av både soverom og traurig barndom [...] [i retning] sivilisasjonskritikk og miljøødeleggelser.” (Cathrine Krøger i *Dagbladet* 12. oktober 2009 s. 44)

Når en leser har oppdaget og formulert et spesielt tema som finnes i en tekst, vil leseren ofte se at dette temaet også finnes i andre tekster (men kanskje som et helt underordnet tema).

Tematisk fravær er det som det ikke skrives om, men som “er der” i kraft av at det ikke blir skrevet om det. Det som er påfallende ved ikke å bli tematisert.

“I menneskehetens begynnelse står et verk som man fant i det sammenraste Babylon: Det er en klage over at alle poetiske temaer egentlig allerede er oppbrukt!” (Kayser 1973 s. 55)

Alle artiklene og litteraturlista til hele leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedieleksikon.no>